Шестопалець Д. В.

ХРИСТИЯНСТВО В КОРАНІ: ПОЛЕМІЧНИЙ АСПЕКТ

Історичні умови формування визначили необхідність постійної боротьби ісламу за виживання у протистоянні з вороже налаштованим оточенням. Ця боротьба проходила як у соціально-політичній, так і в ідеологічній сфері, де іслам мав прокладати свій шлях через товщу вкорінених язичницьких вірувань Мекки та сперечатися за право наслідувати авраамічну традицію з іудеями та християнами. Саме тому полемічність є однією з найбільш яскравих та визначних рис священної книги мусульман – Корану. Запеклі дискусії з язичниками та «людьми Книги» складають ледь не головну його частину. У цих дискусіях, провідним лейтмотивом яких був заклик до єдинобожжя, поступово і вимальовувався образ ісламу як релігійного вчення, його специфіка та власний спосіб осмислення дійсності. З цієї точки зору дослідження ставлення Корану до християнства саме в полемічному вимірі є чи не найбільш актуальним та адекватним підходом до проблеми.

Отже ця стаття має за мету не чергове конструювання «образу християнства» в Корані, але визначення ключових аятів, що дали імпульс та конкретний зміст антихристиянській полеміці в ісламській традиції як у період середньовіччя, так і на сучасному етапі. Тільки у такий спосіб, на нашу думку, можливо уникнути контроверсійного та дискусійного питання загальної оцінки християн у Корані – пастки, до якої час від часу потрапляють академічні вчені та богослови під тиском політичної кон'юнктури чи суспільного замовлення.

Одразу необхідно зазначити, що з цілком зрозумілих причин тема християнства у священних текстах мусульман була і залишається предметом постійної цікавості дослідників ісламу та ісламо-християнських відносин. Саме тому історіографія проблеми є неосяжною для будь-якого огляду. І все ж із найбільш конструктивних робіт, присвячених темі полеміки в Корані, необхідно згадати статті М. Уотта [Watt 1967], С. А. Мурада [Mourad 2007], Д. Маршала [Marshall 2001], А. Шарфі [Charfi 1980] та Д. МакОліфф [McAuliffe 1999]. Однак характерною рисою цих досліджень

є відсутність комплексного та систематичного підходу до пошуку «християнських» аятів у Корані, а також їхнього аналізу із залученням екзегетичної літератури. Відповідно, незважаючи на високий ступінь розробленості теми, велика кількість питань залишаються далекими від більш чи менш обґрунтованої відповіді.

Причини складнощів в осмисленні цієї проблематики пов'язані з певними особливостями ісламської традиції: з одного боку, це специфіка самого Корану як священного тексту та історичного джерела, з іншого ж – відсутність в ісламі ортодоксії або інституції, що б формувала загальноприйнятні висновки з дискусійних питань релігійної традиції. Так Коран складається із сур та аятів, які надсилалися протягом двох десятиліть із різних приводів у різний час, і тому він не може розглядатися як цілісне джерело, але тільки як зібрання окремих пасажів, об'єднаних загальним наративом монотеїзму. Ці пасажі відображають конкретні історичні обставини (які дуже зрідка відомі достовірно), а, відповідно, й духовну та світоглядну еволюцію їхнього автора. Саме через це в Корані наявні суперечливі аяти, які, залежно від уподобань особи того, хто їх тлумачить, можуть інтерпретуватися по-різному. Практичні питання ритуалу та «юридичні» норми, що походили з таких суперечливих місць, знайшли своє вирішення у межах концепту «відміни» – *насх*, однак складнішими залишалися ідеологічні аспекти – питання образу та ставлення до «іншого».

У цьому аспекті, якщо язичники та іудеї набули у Корані стабільно негативних характеристик, то християни та християнство являють собою більш неоднозначний образ. Саме тому для критичного аналізу необхідним є не тільки відбір та зіставлення відповідних аятів, а й залучення певної, хоча б і умовної, логіки їхньої послідовності та контексту. Отже, існує необхідність аналізу тлумачення конкретних аятів у спеціальній літературі – *тафсірах*, або книгах тлумачень Корану, та у нечисленних творах *асбаб ан-нузул*.

Треба зазначити, що тафсіри, однак, є доволі обмеженим джерелом інформації про конкретні обставини та сутність окремих аятів, оскільки, здебільшого, муфассіри бачили своє завдання у філологічному тлумаченні Корану та роз'ясненні граматично складних або неоднозначних місць. З цієї самої причини харак-

терною рисою традиційної мусульманської екзегези є брак символізму та пошуків глибинного змісту в інтерпретаціях. Відсутність консенсусу у тлумаченнях, а часто і взагалі конкретного знання про те, що саме малося на увазі у тому чи іншому пасажі, дозволяє казати, що вже у перші два століття існування ісламу в мусульманській традиції фактично відбулася втрата епістемологічного зв'язку між поколіннями. Вербальний спосіб зберігання та передачі традиції, що був достатнім на початковому етапі в період хвилі арабських завоювань, призвів до того, що зі смертю сучасників Мухаммада перервалося і єдине джерело достовірної інформації про обставини формування Корану. Тобто навіть якщо усі збережені свідчення сучасників пророка Мухаммада – *асхāб, ансāр* та *тāбі'ун* – були автентичними, вони очевидно не завжди давали відповідь на нові питання, що виникали перед більш вдумливими та прискіпливими читачами Корану в подальші століття. Разом із тим, незважаючи на ці специфічні риси, середньовічні тафсіри необхідно визнати як своєрідну ортодоксію, тобто більш чи менш загальноприйнятий комплекс тлумачень та бачення смислів священної книги мусульман.

Ще одним важливим аспектом є аналіз аятів про християнство в їхній хронологічній послідовності. За визнанням як мусульманських, так і немусульманських дослідників, визначення хронологічної послідовності сур Корану є дуже непевною справою [Pearson 1986, *414–415*]. Саме тому у цьому досліджені ми відмовилися від суворого слідування одній із таких можливих хронологій, як-то наведеній у єгипетському виданні Корану 1924 року, чи у роботах Нолдеке [Nöldeke 1938], Белла [Bell, Watt 1970] або Блашера [Blachère 1959]. З іншого боку, більшої довіри заслуговує загальний поділ сур на такі, що належать до мекканського чи мединського періодів життя пророка Мухаммада. Цей поділ є абсолютно необхідним для розуміння еволюції поглядів Мухаммада на «людей Книги» у зв'язку з конкретними обставинами його пророцької місії.

Головні суперечності дослідників стосуються розташування сур у мекканський період. Більшість із них погано піддаються датуванню. Одним із виключень є сура «Марйам» (19), яку в часи першої хіджри 615–616 років мусульманські біженці з Мекки читали ефіопському негусу-християнину на підтвердження їхньої

спільності у вірі. Тобто ця сура очевидно з'явилася у період між 610 та 615 р. н.е.

Кількість та послідовність сур мединського періоду західні спеціалісти з Корану Нолдеке та Блашер визначають практично однаково, однак їхня схема не є ідентичною тій, що була опублікована у Каїрському виданні Корану (1924) [Pearson 1986, *415–417*]:

Єгипетське видання Корану (1924)	Нолдеке та Блашер
2 (аят 281 пізніше), 8 (аяти 30–36 мекканські), 3, 33, 60, 4, 99, 57, 47 (аят 13 під час хіджри), 13, 55, 76, 65, 98, 59, 24, 22, 63, 58, 49, 66, 64, 61, 62, 48, 5, 9, 110.	2 , 98, 64, 62, 8, 47, 3, 61, 57, 4, 65, 59, 33, 63, 24, 58, 22, 48, 66, 60, 110, 49, 9, 5.

Мединські сури є найбільш важливими для цього дослідження, адже саме у них були зібрані ключові аяти, що характеризують полеміку Корану із християнами. Найбільше християнського матеріалу міститься в сурах «ал-Бакара» (2), «'Алу 'Імран» (3), «ал-Хадід» (57), «ал-Ніса'» (4), «ал-Тауба» (9), «ал-Ма'іда» (5). Друга та третя сури були послані пророку Мухаммаду на початку його перебування у Мецці. Натомість п'ята та дев'ята сури були одними з останніх та найбільш критично налаштованих до християн.

Відправною точкою в аналізі теми є визначення того, яким чином ідентифікувати згадки про християнство в Корані. Найбільш конкретним терміном є ***(ал-)насара***, що використовується в Корані близько чотирнадцяти разів. Окрім того, очевидно, що християни також можуть матися на увазі під термінами, що позначають іудеїв та християн разом: «люди Книги» (أَهْل الْكِتَاب), «ті, що ми дали їм Книгу» (الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ), «ті, що отримали Книгу» (الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ), «ті, що отримали частину Книги» (أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَاب). Термін «люди Євангелія» (أَهْلُ الإِنجِيل) використовується в Корані лише один раз у сурі «ал-Ма'іда», 47.

Слід зазначити, що християни та християнство не завжди позначаються конкретними термінами, але можуть імпліцитно матися на увазі. Частину таких аятів розпізнати достатньо легко за змістом або контекстом. У інших випадках відношення окремих

аятів до християнства дозволяють прослідкувати *тафсіри* та твори *асбаб ан-нузул*.

Сури мекканського періоду

У сурах, які позначаються як мекканські, прямі згадки християн, або ***ал-насара,*** відсутні. Більше того, навіть термін ***ахл ал-кітаб*** згадується лише один раз (ал-‘Анкабут, 46); ще один раз згадуються «ті, що отримали Книгу» (ал-Мудассір, 31) та двічі «ті, що ми дали їм Книгу» (ал-‘Анкабут, 47 та ал-’Ан‘ам, 20). З одного боку, це може бути показником того, що в цей період відносини з «людьми Книги» взагалі чи із християнами зокрема не були серед пріоритетів пророцької місії Мухаммада. З іншого ж, існує ціла група аятів, які експліцитно чи імпліцитно, несуть у собі зв’язок із християнською тематикою.

Найбільш значущим з усіх можна вважати сьомий аят сури ал-Фатіха:

ал-Фатіха, 5	اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ	Настав нас на істинний шлях
ал-Фатіха, 6	صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ	Шлях тих, кого ти обдарував милістю,
ал-Фатіха, 7	غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ	А не тих, на кого ти розгнівався, та не тих, що збилися з правильного шляху

У коментарях до українського перекладу Корану В. Рибалкін наводить інформацію, що «غَيْرِالْمَغْضُوبِ عَلَيْهِم» («ті, хто прогнівив Тебе») спрямоване проти багатобожників, а الضَّالِّين («ті, хто блукає») – це іудеї та християни разом [Коран 2002, *98*]. Однак таку інтерпретацію важко назвати домінуючою в тафсірах. Словосполучення «не тих, на кого ти розгнівався» (غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ) тлумачники Корану (ат-Табарі, ал-Куртубі, Ібн Касір та інші) одностайно вважають таким, що найбільш вірогідно відноситься до іудеїв, тоді як під словами «ті, що збилися з правильного шляху» або «ті, що заблукали» (الضَّالِّين – «ад-даллін») необхідно розуміти саме християн. Таке тлумачення цього аяту в численних хадісах приписується муфассірами самому пророку Мухаммаду, тобто валідність цієї інтерпретації в мусульманській традиції не є дискусійною. Якщо прийняти ці тлумачення за дійсні, то можна вважати, що духовне від’єднання ісламу від інших релігій ав-

раамічної традиції імпліцитно відбулося вже у мекканський період.

Практичну важливість аяту ал-Фатіха, 7 навряд чи необхідно доводити, адже саме ця сура є найбільш повторюваною мусульманами всього світу у молитовній практиці кожного дня.

Найчисленнішою групою аятів цього періоду, яку з очевидністю можна було б розцінювати як полеміку із християнами, є ті, що заперечують можливість наявності у Бога подружки або народження ним дитини:

Ал-Іхлас (112), 3	لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ	[Аллах] не родив та не був народжений.
Ал-Сафат (37), 152	وَلَدَ اللَّهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ	[Вони кажуть:] Народив Аллах, і воістину вони є брехунами.
Марйам (19), 35	مَا كَانَ لِلَّهِ أَن يَتَّخِذَ مِن وَلَدٍ ۖ سُبْحَانَهُ ۚ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ	Не належить Аллаху мати дитину, хвала йому! Якщо він вирішить щось, то каже йому: «Будь!» – і воно є.
Марйам (19), 88	وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَٰنُ وَلَدًا	І вони сказали: «Взяв собі Аллах дитину».
Марйам (19), 90–93	(90) تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا (91) أَن دَعَوْا لِلرَّحْمَٰنِ وَلَدًا (92) وَمَا يَنبَغِي لِلرَّحْمَٰنِ أَن يَتَّخِذَ وَلَدًا (93)إِن كُلُّ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتِي الرَّحْمَٰنِ عَبْدًا	(90) Небеса готові розпастися від того та земля розколотися і гори розсипатися прахом, (91) що вони приписали Милосердному дитину (92) Не є необхідним Милосердному мати дитину (93) Воістину кожен з тих, хто на небі та на землі, є для Милосердного лише рабом.
Ал-Захраф (43), 81	قُلْ إِن كَانَ لِلرَّحْمَٰنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ الْعَابِدِينَ	Скажи: «Якщо у Милосердного є дитина, то я перший з тих, хто поклониться».

Ал-Джінн (72), 3	وَأَنَّهُ تَعَالَىٰ جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا	І Він – нехай звеличиться достоїнство Господа нашого – не брав собі ані подружки, ані дитини.
Ал-Му'мінун (23), 91	مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِن وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَٰهٍ ۚ إِذًا لَّذَهَبَ كُلُّ إِلَٰهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ ۚ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ	І не брав Аллах собі дитини і не було разом з ним іншого бога. Якщо [було б так], то пішов би кожен бог з тим, що сотворив, й одні з них ставили б себе вище за інших. Вищим є Аллах від того, що вони приписують [йому].
Ал-'Анбійа' (21), 26	وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَٰنُ وَلَدًا ۗ سُبْحَانَهُ ۚ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ	І сказали вони: «Узяв собі Милосердний дитину». Хвала йому! Так, [вони] (ті, кого вони називають дітьми Аллаха – Д. Ш.) – раби чтимі!
Ал-Фуркан (25), 2	الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُن لَّهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا	Той, що має владу на небі та на землі, та ніколи не брав собі дитини; та той, що не мав товариша у цій владі, та той, що сотворив кожну річ та відміряв її мірою.
Ал-'Ісра' (17), 111	وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُن لَّهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُن لَّهُ وَلِيٌّ مِّنَ الذُّلِّ ۖ وَكَبِّرْهُ تَكْبِيرًا	І скажи: «Слава Аллаху, який не брав собі дитини або товариша у владі, і в якого не було захисника від приниження!». І звеличуй його величанням!
Ал-Кагф (18), 4	وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا	І були попереджені ті, що казали: «Взяв собі Аллах дитину».

А л - З у м а р (39), 4	لَوْ أَرَادَ اللَّهُ أَن يَتَّخِذَ وَلَدًا لَّاصْطَفَىٰ مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ۚ سُبْحَانَهُ ۖ هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ	І якщо б забажав Аллах взяти собі дитину, то очистив би для цього одне зі своїх творінь, яке б захотів, хвала Йому! Він – Аллах, Єдиний, Могутній!
Йунус (10), 68	قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا ۗ سُبْحَانَهُ ۖ هُوَ الْغَنِيُّ ۖ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۚ إِنْ عِندَكُم مِّن سُلْطَانٍ بِهَٰذَا ۚ أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ	І сказали вони: «Узяв Аллах дитину». Хвала йому! Він є багатий: Йому належить те, що на небі та на землі. Не має у вас для цього ніякої влади. Чи будете ви говорити про Аллаха те, чого не знаєте?
Ал-Ан‘ам (6), 101	بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ أَنَّىٰ يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُن لَّهُ صَاحِبَةٌ ۖ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ ۖ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ	Творець неба та землі! Як же буде в нього дитина, якщо не було в нього подружки, і створив Він все, і Він про кожну річ відає.

Уже поверхневий аналіз тафсірів показує, що ці аяти відносяться муфассірами не тільки до християн, але й до язичників та іудеїв. Можна навіть стверджувати, що християни посідають у цьому переліку лише останнє за важливістю місце, і їхня поява у тлумаченнях цієї групи аятів мекканських сур є пізнішим осмисленням коментаторів із точки зору усього комплексу одкровення. При цьому треба зазначити, що у тафсірі ат-Табарі, що був написаний на початку X ст., віднесення цих аятів до християн зустрічається набагато менше, ніж у тафсірі ал-Куртубі (XIII ст.), що можна з очевидністю пояснити як зміною історичних обставин (язичники пішли з історичної сцени, натомість відносини із християнами дуже загострилися), так і кращим ознайомленням мусульманських богословів із християнською традицією. Зокрема, той же ал-Куртубі написав великий за обсягом антихристиянський полемічний твір, в якому продемонстрував глибоке знання християнських доктрин та першоджерел [al-Qurtubi 1978]. Окрім того, на мекканському етапі своєї місії пророк Мухаммад навряд

чи багато стикався із християнами, натомість його оточення складалося з арабів-язичників, що сповідували різноманітні культи, представлені у Мецці як сакральному центрі Аравії. Так, за версією коранічної традиції, араби-язичники вірили у те, що «янголи є дочками Бога» (див., наприклад, тафсір ат-Табарі, тлумачення до вищенаведених аятів [al-Tabari 1405, *I*, *225*; *V, 259*]).

Аяти, що заперечують можливість наявності у бога дитини, зустрічаються також і в головній «християнській» сурі мекканського періоду – сурі «Марйам». Проте жоден тафсір знову ж таки не ідентифікує ці аяти як виключно спрямовані проти християн, окрім аяту 35. Сура «Марйам» також є однією з центральних для розуміння образу Ісуса Христа (‘Іси) в мусульманській традиції, оскільки саме в ній міститься один із двох пасажів коранічної версії народження Ісуса (‘Іси) від Діви Марії (Марйам) (інший варіант цієї історії викладено у сурі «Алу ‘Імран»). Хоча ця історія у викладі Корану відрізняється від версії Євангелій у багатьох деталях, головним її лейтмотивом все ж є полеміка не із християнами, а з іудеями, що не повірили у пророцьку місію ‘Іси б. Марйама.

Цікаво також відмітити, що полемічні аяти такого змісту практично відсутні в сурах мединського періоду, за виключенням «ал-Бакара», 116 та «ал-Ніса’», 171:

Ал-Бакара (2), 116	وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا ۗ سُبْحَانَهُ ۖ بَل لَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ كُلٌّ لَّهُ قَانِتُونَ	І вони сказали: Взяв собі Аллах дитину. Хвала йому! Але ж йому належить те, що на небі і на землі. Всі йому підкоряються!
Ал-Ніса’ (4), 171	إِنَّمَا اللَّهُ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ ۖ سُبْحَانَهُ أَن يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ	Воістину Аллах – єдиний Бог. Вище він того, щоб мати дитину.

Аят 116 сури «ал-Бакара» ат-Табарі відносить виключно до християн, супроводжуючи його коментар полемічним пасажем про неможливість для ‘Іси бути «дитиною Аллаха»:

«І сенсом цього («Але ж йому належить те, що на небі і на землі» – Д. Ш.) є: як же буде Месія дитиною Аллаха, якщо він може бути тільки в одному з цих місць – або на небі, або на землі, а Аллаху належить влада над тим, що в них? Якщо би був Ме-

сія Сином [Аллаха], як ви стверджуєте, то був би не таким, як усе інше, що на небі та на землі з Його (Аллаха – Д. Ш.) творінь та рабів по проявам знамень сотвореності у ньому» [al-Tabari 1405, *I, 506*].

Так чи інакше відсутність у екзегетичній традиції чіткої кореляції цієї групи аятів із християнами не завадила подальшим поколінням мусульманських полемістів використовувати їх як важливі аргументи проти догматів Боговтілення та Трійці. Зміст цих аятів також показує, що іменування Ісуса Христа «Сином Божим» розумілося в Корані та мусульманській традиції не як метафора чи аналогія, але буквально, в термінах біологічної природи людини. Так само важливим в антихристиянській полемічній традиції стане сформований у цих та супутніх із ними аятах набір «стереотипних» уявлень про Аллаха – певний образ того, яким має бути Аллах як єдиний бог, що неподільно володарює над людьми та є «вищим» за те, щоб вступати у будь-яку взаємодію зі створеним ним світом.

Ще одним важливим аятом із мекканських сур є аят 46 сури ал-ʻАнкабут, який подає настанови щодо того, як саме слід вести полеміку з «людьми Книги»:

Ал-ʻАнкабут (29), 46	وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ ۖ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَٰهُنَا وَإِلَٰهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ	І сперечайтеся з «людьми Книги» тільки чимось кращим, окрім як із тими з них, хто є несправедливим. І кажіть: «Ми увірували в те, що було послане нам і послане вам, і наш Бог і ваш Бог є одним, і ми йому віддаємося».

У цьому аяті, за тлумаченням ат-Табарі, Аллах наказує мусульманам вести полеміку з людьми книги тільки найкращими словами – аятами Корану та аргументами, які в ньому містяться [al-Tabari 1405, *XXI, 1*]. Мекканський період, очевидно, характеризувався спробами Мухаммада знайти мирне порозуміння із християнами та іудеями у полі монотеїстичного поклоніння, хоча вже у цей період Коран відмежовує тих представників авраамічної традиції, «хто є несправедливим». Останні – «несправедли-

ві», або «ті, що чинять беззаконня», – однак інтерпретуються в тафсірах в дусі мединського періоду: як ті, що відкрито ворожі до Пророка та відмовляються платити «джиз'ю» (сам концепт джиз'ї – своєрідного відкупу іудеїв та християн в обмін на право сповідувати свою релігію – з'являється лише у мединський період).

Важливо зазначити, що зміна історичної ситуації після хіджри та остаточний розрив пророка Мухаммада з «людьми Книги» навіть схилили окремих муфассірів до думки, що цей аят був взагалі відмінений пізнішими, більш войовничими та агресивно налаштованими стосовно «невірних» аятами. Зокрема ат-Табарі наводить позиції тих, хто вважає, що цей «аят полеміки» (*аят ал-муджадала*) був відмінений аятом із мединської сури «ал-Бара'а» («ал-Тауба»), який з огляду на це можна вважати «аятом меча» спеціально щодо «людей Книги»:

Ал-Тауба (9), 29	قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّىٰ يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَن يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ	Бийтеся з тими, хто не вірують в Аллаха, Останній День, і не забороняють те, що заборонив Аллах та його пророки, і не сповідують релігію істини з тих, що отримали Книгу, до тих пір, поки вони, у приниженні, не дадуть *джиз'ю* своєю рукою.

Однак одностайної підтримки тлумачників Корану така інтерпретація не набула – більшість із них, зокрема і сам ат-Табарі, залишили вербальну полеміку валідним засобом комунікації з «людьми Книги»:

«І так само немає сенсу у словах тих, хто каже: "Був посланим цей аят до наказу битися" і стверджує, що він є відміненим (*ал-мансуха*), тому що немає однозначного повідомлення про це, і немає раціональних аргументів правдивості цього» [al-Tabari 1405, *XXI, 3*].

Так само необхідно вказати, що, на думку окремих муфассірів, в «аяті полеміки» (ал-'Анкабут, 46) під терміном «агл ал-кітаб» малися на увазі лише іудеї, оскільки християни були відсутні як

у Мецці, так і в Медині [al-Tabari 1405, *XXI, 2*]. Непрямим підтвердженням цього є те, що всі хадіси пророка Мухаммада, які наводяться у тафсірах для пояснення цього аяту, стосуються тільки іудеїв, наприклад:

«Від Абу Гурейра, що сказав: "Люди Книги читали Тору давньоєврейською, а тлумачили її арабською для мусульман (*агл ал-іслам*). І сказав Пророк Аллаха, нехай благословить його Аллах та привітає: "Не підтверджуйте правдивість людей книги та не звинувачуйте їх у брехні, а кажіть: "Ми увірували в те, що було послане вам і в те, що було послане нам. І наш Бог, і ваш Бог – один, і ми йому віддаємося"» [al-Tabari 1405, *XXI, 3*].

Аналіз співвідношення «аяту полеміки» та «аяту меча» в тафсірі ат-Табарі показує внутрішні механізми вироблення рішень у середньовічній мусульманській традиції, що, незважаючи на наявність окремих крайніх позицій, все ж уникала радикальних інтерпретацій та залишала широкий простір для компромісних рішень.

Таким чином, у мекканських сурах Корану тематика християнства практично відсутня та з'являється лише у зв'язку та в контексті полеміки з релігійними віруваннями язичників. Між тим, вже в цей період у Корані формуються ті світоглядні аспекти, що стануть передумовами для загального критичного сприйняття християнства та категоричного заперечення християнських догматів про Боговтілення та Трійцю у мединських сурах.

Мединські сури

Хіджра, або переїзд пророка Мухаммада до Медини у 622 р. н.е., стала початком нової, мусульманської ери та новим етапом у відносинах Пророка з «людьми Книги». Соціально-політичні конфлікти з іудейськими племенами не могли не накласти відбиток на характер їхнього відображення в Корані та ступінь полемічності, з якою Коран звертається до «агл ал-Кітаб».

«Люди Книги» в сурах мединського періоду згадуються багато разів, але найбільше у ал-Бакара, Алу 'Імран, ал-Ніса', ал-Тауба, ал-Ма'іда. Знову ж таки перед дослідником постає завдання відокремлення іудеїв та християн у тих випадках, коли вони згадуються під єдиною назвою. Значну частину з них складають аяти, що, очевидно, виникали у практичних конфліктних ситуаціях, але разом з тим не несуть в собі змістовної інформації

для характеристики полеміки, окрім загальних звинувачень у неприйнятті місії Мухаммада, приховуванні істини та претензій на ексклюзивне володіння прихильністю Бога. Наведемо деякі з таких аятів:

Ал-Бакара (2), 145	وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَّا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ ۚ وَمَا أَنتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ ۚ وَمَا بَعْضُهُم بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ ۚ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم مِّن بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ إِنَّكَ إِذًا لَّمِنَ الظَّالِمِينَ	Навіть якщо ти покажеш тим, кому була дана Книга, кожне знамення, вони не послідують твоїй *киблі,* і ти не слідуй їхній *киблі*, і вони (іудеї та християни) не слідують *киблі* одне одного. Якщо ти послідуєш їхнім пристрастям після того, що прийшло до тебе з [істинного] знання, то воістину ти станеш одним з беззаконників.
Алу ʻІмран (3), 70	يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأَنتُمْ تَشْهَدُونَ	О люди Книги! Чому ви не вірите знаменням Аллаха, хоча і є свідками їх?
Алу ʻІмран (3), 71	يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ	О люди Книги! Чому ви одягаєте правду в одежі брехні та ховаєте Істину, яку ви знаєте?
Алу ʻІмран (3), 99	قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا وَأَنتُمْ شُهَدَاءُ ۗ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ	Скажи: «О люди Книги! Чому ви відхиляєте від шляху Аллаха тих, хто увірував, прагнучи викривити її (істину – Д. Ш.), хоча ви є свідками? І не є Аллах байдужим до того, що ви робите!»
Ал-Хадид (57), 16	أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ ۖ وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ	Хіба не настав час для тих, що увірували, щоб вони усмирили свої серця для поминання Аллаха і того, що він послав з істини? І не будьте, як [забули] ті, що дана їм була Книга до цього. І розтягнувся над ними строк, і зробилися жорстокими серця їхні, і багато з них є розпусними.

Ал-Ма'іда (5), 68	قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ حَتَّىٰ تُقِيمُوا التَّوْرَاةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ ۗ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم مَّا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا ۖ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ	Скажи: «О люди Книги! Не буде у вас нічого [з істини], доки ви не будете виконувати Тору та Євангеліє і те, що було послане вам від Господа вашого!». Але багатьох з них те, що було послане тобі від твого Господа, тільки зробить ще більш несправедливими та невірними. То ж не переймайся через тих, хто не увірував!

Такі аяти з абстрактним полемічним змістом звичайно мали в першу чергу психологічне значення, оскільки стверджували віру самого Мухаммада в істинність його місії та виводили полеміку з «людьми Книги» зі сфери конкретних аспектів релігійного вчення у площину боротьби особистих мотивацій, амбіцій та упереджень.

Серед аятів із загальними полемічними закидами «людям Книги» необхідно згадати також ті, що спрямовані проти іудеїв та християн як двох окремих релігійних спільнот. Ці аяти об'єднує центральна ідея заперечення претензій іудеїв та християн на ексклюзивне володіння істиною та прихильністю Бога.

Ал-Бакара (2), 111	وَقَالُوا لَن يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَن كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ ۗ تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ ۗ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ	І вони сказали: «Не увійде до раю ніхто, окрім іудеїв чи християн». То є їхні сподівання! Скажи: «Наведіть свої докази, якщо ви правдиві!»
Ал-Бакара (2), 120	وَلَن تَرْضَىٰ عَنكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ ۗ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ ۗ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ	І ніколи не будуть задоволені тобою іудеї чи християни, поки ти не послідуєш їхній релігії. Скажи: «Воістину шлях Аллаха є [праведний] шлях». І якщо ти послідуєш їхнім пристрастям після того, що прийшло до тебе з істинного знання, не буде тобі від Аллаха ані захисника, ані помічника.

Ал-Бакара (2), 135	وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ تَهْتَدُوا ۗ قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا ۖ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ	І вони сказали: «Станьте іудеями чи християнами – і ви будете на правильному шляху». Скажи: «Ні, – общиною Ібраїма, *ханіфа*, а він не був з багатобожників».
Ал-Ма'іда (5), 18	وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَىٰ نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ ۚ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُم بِذُنُوبِكُم ۖ بَلْ أَنتُم بَشَرٌ مِّمَّنْ خَلَقَ ۚ يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ ۚ وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا ۖ وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ	І сказали іудеї та християни: «Ми є синами Аллаха та його улюбленцями». Скажи: «То чому він вас карає за ваші провини? Ви ж просто люди з тих, кого він сотворив. Він прощає, кому бажає, і карає, кого бажає. Аллаху належить влада на небі та на землі та над тим, що між ними, і до нього повернення».

Більш конкретно ці звинувачення оформлюються у спростуванні монопольного володіння іудеями та християнами релігійною традицією пророка Ібраїма (біблійного Авраама):

Ал-Бакара (2), 130	وَمَن يَرْغَبُ عَن مِّلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَن سَفِهَ نَفْسَهُ ۚ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا ۖ وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ	І хто відмовиться від релігії Ібраїма, окрім тих, хто зробили себе дурнями? Ми обрали його (Ібраїма – Д. Ш.) в цьому світі (*ал-дунйа*), та в іншому світі (*ал-'ахіра*) він є серед праведників.
Алу 'Імран (3), 65	يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتِ التَّوْرَاةُ وَالْإِنجِيلُ إِلَّا مِن بَعْدِهِ ۚ أَفَلَا تَعْقِلُونَ	О люди Книги! Чому ви сперечаєтеся про Ібраїма? Адже Тора та Євангеліє були послані тільки після нього. Хіба ви не розумієте?
Алу 'Імран (3), 66	مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَٰكِن كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ	І не був Ібрахім іудеєм чи християнином, але ханіфом, що віддав себе [Богу], і не був одним з багатобожників.

У цьому контексті іслам поставав як ***фундаменталістський*** релігійний рух, що мав за мету повернення до витоків традиції Авраама, коли монотеїзм ще не набув конкретної форми іудейського чи християнського зразка і представляв собою лише революційну ідею у відносинах людини та трансцендентного. Саме тому Коран полемічно забороняє християнам чи іудеям посилатися на авторитет пророка Ібрахіма як на «засновника» їхньої традиції, оскільки його віра у той час ще не належала нікому конкретно. З іншого боку, стверджуючи суворий монотеїзм, іслам претендує на те, щоб самому бути найбільш адекватним та послідовним спадкоємцем релігії Авраама, яка була викривлена в іудейській та християнській традиціях.

Група аятів, які звинувачують «людей Книги» у приховуванні істини про справжність пророцької місії Мухаммада (ал-Бакара, 146, 159, 174; Алу ‘Імран, 71; ал-Ніса’, 37), дала початок значному за обсягом жанру «а‘лам ан-нубувва», або «знаки пророцтва», твори якого акумулювали інформацію щодо передбачення приходу пророка ісламу у священних книгах християн та іудеїв. Найбільш вагомим та чітким із цих аятів є ал-Сафф (61), 1, в якому пророк ‘Іса сам свідчить, що після нього прийде інший пророк на ім’я Ахмад (Достохвальний):

Ал-Сафф (61), 1	وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُم مُّصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِن بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ ۖ فَلَمَّا جَاءَهُم بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَٰذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ	І ось сказав Іса син Марйам: «О сини Ісра’іла! Воістину я посланник Аллаха до вас для підтвердження [правдивості] того, що в мене є з Тори та для того, щоб сповістити про посланника, що прийде після мене, ім’я йому Ахмад». А коли він (Ахмад – Д. Ш.) прийшов з явними знаменнями, вони сказали: «Це явне чаклунство!».

Дуже важливим для формування коранічної полеміки стали стосунки пророка із християнами Наджрану, області на півдні Аравії (північний Ємен). Саме внаслідок дискусій з ними, за мусульманською традицією, були надіслані пророку Мухаммаду початкові аяти сури «Алу ‘Імран» (Сімейство Імрана).

Найбільш важливим для аналізу полемічного дискурсу у цій сурі постає аят 59, у якому ‘Іса прирівнюється до Адама:

’Алу ‘Імран (3), 59	إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِندَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ ۖ خَلَقَهُ مِن تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُن فَيَكُونُ	Воістину, ‘Іса у Аллаха подібний до Адама: він (Аллах) створив його з праху, а потім сказав йому «Будь!» – і він став.

Головною ідеєю цього аяту є пояснення того, що чудесне народження ‘Іси у масштабах божественного задуму не було чимось надзвичайним, що могло б давати підстави для визнання за ним божественної природи або сутності нарівні з Аллахом.

Характерною рисою полеміки мединського періоду стає конкретність аргументів, які вже не дають підстав сумніватися, що мова йде саме про християн. Ключові аргументи проти християнства були зафіксовані в сурах ал-Хадід (57), ал-Ніса’ (4), ат-Тауба (9) та ал-Ма’іда (5).

Аят 27 сури ал-Хадід містить полеміку із християнами щодо легітимності інституту чернецтва:

Ал-Хадід (57), 27	ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا ۖ فَآتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ ۖ وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ	І потім ми відправили їм услід наших посланників і відправили ‘Ісу сина Марйам та дали йому Євангеліє (ал-Інджіл). І вселили у серця тих, хто послідував йому м’якість та милосердя. А чернецтво вони винайшли самі. Ми не встановлювали його для них, окрім як для здобуття прихильності Аллаха. А вони не дотримувалися його, як треба було дотримуватися. І ми дали тим, хто увірували з них, їхню нагороду, але багато з них є нечестивими.

У цьому аяті чернецтво описується як ***нововведення*** християн (ابْتَدَعُوهَا), однак разом із тим, очевидно, не заперечується як засіб

здобуття Божої милості, встановлений самим Богом (كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ). Християни ж, на думку Корану, не піклувалися про збереження його початкового змісту. Негативні настрої щодо чернецтва в Корані можна частково прояснити цілком соціальними причинами, зокрема з інших аятів, наприклад:

ат-Тауба (9), 34	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الأَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ ۗ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ	О ви, ті, що увірували! Воістину багато зі священиків (книжників) та ченців забирають майно людей неправдивими шляхами та відходять від шляхів Аллаха. А ті, що коплять золото та срібло та не витрачають його на шляху Аллаха, то сповісти їх про болючі покарання.

Окрім того, за свідченням тафсірів, ченці ставали головними опонентами Мухаммада у можливих полемічних сутичках, зокрема у дебатах, що відбулися з делегацією Наджрану. Ця ж сама тема демонструє певну суперечливість Корану, адже в іншому аяті він дає доволі позитивну оцінку впливу інституту чернецтва на християнство:

Ал-Ма'іда (5), 82	لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا ۖ وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُم مَّوَدَّةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَىٰ ۚ ذَٰلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ	Ти, безумовно, знайдеш найбільш ворожими до тих, хто увірував, іудеїв та багатобожників, і ти безумовно знайдеш найближчими за любов'ю до тих, хто увірував, тих, хто говорили: «Ми – християни». Це тому, що у них є священики і ченці, і вони не є пихаті.

Центральною ж для полеміки із християнством у Корані є тема статусу Ісуса (ʻІси) та проблема Трійці як прояву багатобожжя. Зокрема, ключовими є такі аяти:

Ал-Нісаʾ (4), 171	يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ ۚ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ ۖ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ ۖ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ ۚ انتَهُوا خَيْرًا لَّكُمْ ۚ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ ۖ سُبْحَانَهُ أَن يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ ۘ لَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۗ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا	О люди Книги! Не перебільшуйте у вашій релігії та не кажіть про Аллаха нічого, крім істини. Воістину, Месія ʻІса син Марйам – посланник Аллаха і Його слово, що він кинув Марйам, та дух від Нього. Тож віруйте в Аллаха та Його посланників та не кажіть «три» – так буде для вас краще. Воістину, Аллах – єдиний бог. Вище він за те, щоб мати дитину. Йому належить все, що на небі та на землі, і достатньо Аллаха як поручителя!
Ал-Нісаʾ (4), 172	لَّن يَسْتَنكِفَ الْمَسِيحُ أَن يَكُونَ عَبْدًا لِّلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ ۚ وَمَن يَسْتَنكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا	Не цурався Месія бути рабом Аллаха і [не цуралися] наближені янголи, а хто цуратиметься поклонятися Йому та возгордиться, тих Він усіх збирає до себе.
Ат-Тауба (9), 30	وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ۖ ذَٰلِكَ قَوْلُهُم بِأَفْوَاهِهِمْ ۖ يُضَاهِئُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَبْلُ ۚ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ ۚ أَنَّىٰ يُؤْفَكُونَ	І сказали іудеї: «ʻУзайр – син Аллаха». І сказали християни: «Месія – син Аллаха». І ці слова їхніх вуст схожі зі словами тих, що не увірували до цього. Нехай вб'є їх Аллах – настільки вони є наклепниками!
Ат-Тауба (9), 31	اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَٰهًا وَاحِدًا ۖ لَّا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ۚ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ	Вони взяли своїх книжників та ченців за господ собі, окрім Аллаха, та месію сина Марйам. Але не було їм наказано нічого, окрім поклоніння єдиному Богу, окрім якого немає іншого. Вищий він від того, що вони додають йому товаришів!
Ат-Тауба (9), 32	يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَن يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ	Вони хочуть загасити світло Аллаха своїми вустами, але Аллах не припускає іншого, як тільки ствердження свого світла, навіть якщо ненавидять це ті, що тримаються багатобожжя.

Ал-Ma'i-да (5), 17	لَّقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ ۚ قُلْ فَمَن يَمْلِكُ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَن يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَمَن فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ۗ وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا ۚ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ ۚ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ	Не вірують ті, хто кажуть: «Воістину Аллах – це Месія син Марйам». Скажи: «Хто міг би перешкодити Аллаху, якщо б Він забажав погубити Месію сина Марйам та його матір та усіх, хто на землі?» Аллаху належить все, що на небі та на землі та між ними, він творить, що забажає. Аллах над усякою річчю всесильний!
Ал-Ma'i-да (5), 72	لَّقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ ۖ وَقَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ ۖ إِنَّهُ مَن يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ ۖ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ	Не увірували ті, хто сказали: «Воістину Аллах – це Месія син Марйам». І сказав Месія: «О сини Ісра'іла! Поклоняйтесь Аллаху, Господу моєму та Господу вашому». Воістину, хто додає Аллаху товаришів, тому Аллах заборонив рай, а його притулком буде пекло. І немає у неправедних помічників!
Ал-Ma'i-да (5), 73	لَّقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ ۘ وَمَا مِنْ إِلَٰهٍ إِلَّا إِلَٰهٌ وَاحِدٌ ۚ وَإِن لَّمْ يَنتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ	І не увірували ті, що сказали: «Воістину Аллах – третій із трьох», але немає ніякого іншого бога, окрім єдиного Бога. І якщо вони не утримаються від того, щоб говорити це, то торкнеться тих, хто не увірували з них, болюча кара.
Ал-Ma'i-да (5), 75	مَّا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ ۖ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ ۗ انظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْآيَاتِ ثُمَّ انظُرْ أَنَّىٰ يُؤْفَكُونَ	Месія син Марйам є тільки посланником Аллаха, і до нього були посланники, а мати його є праведною; обоє вони їли їжу. Дивись, як ми пояснюємо їм («людям Книги» – Д. Ш.) знамення, потім подивись, наскільки вони є наклепниками.

Ал-Ма'іда (5), 116	وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ أَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَٰهَيْنِ مِن دُونِ اللَّهِ ۖ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ ۚ إِن كُنتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ ۚ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ ۚ إِنَّكَ أَنتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ	І ось сказав Аллах: «О 'Іса син Марйам! Чи казав ти людям: Візьміть мене та мою матір богами, окрім Аллаха!». І сказав ['Іса]: «Хвала Тобі! Нічого не казав я такого, на що в мене не було права. Якщо я казав це, то Ти знаєш про це. Ти знаєш, що в мене в душі, а я не знаю, що у тебе в душі. Воістину ти той, що знає потаємне!».
Ал-Ма'іда (5), 117	مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ ۚ وَكُنتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَّا دُمْتُ فِيهِمْ ۖ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنتَ أَنتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ ۚ وَأَنتَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ	«Не казав я їм нічого, окрім того, що ти наказав мені – поклонятися Аллаху, Господу моєму та Господу вашому. І був я їм свідком, поки був серед них. А коли Ти упокоїв мене, то Ти самий був наглядачем за ними, і Ти – свідок кожної речі».

У наведених вище аятах присутня полеміка із принципового для християнства спектра питань. У першу чергу, це пряме заперечення божественної сутності 'Іси (Ісуса) (لَّقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ – ал-Ма'іда, 17). На противагу до християн, 'Іса представляється в Корані лише як один із посланників Аллаха (ал-Ма'іда, 75), що ніколи не претендував на щось більше (ал-Ніса', 172) і закликав до поклоніння тільки єдиному Богу (ал-Ма'іда, 117).

Причиною того, чому християни зробили 'Ісу об'єктом поклоніння, Коран вбачає у «перебільшенні в релігії» («ал-гулувв фі-д-дін») (ал-Ніса', 172). Цей концепт міцно закріпився у подальшій антихристиянській полемічній традиції в ісламі, через що окремі полеміст навіть зараховували християн до «ал-галія» (الغالية) – мусульманських сект, які мали радикальні погляди стосовно зв'язку Аллаха з четвертим праведним халіфом 'Алі або іншими імамами [Ibn Taymiyya 1999, *II, 315*].

Показовою для характеристики полемічної спрямованості в Корані є і сама тенденція відмежування 'Іси від створення хрис-

тиянських догматів: пророк ‘Іса власними вустами зрікається усього того, що йому приписувалося його «послідовниками» (ал-Ма’іда, 116–117). Тим самим підкреслюється той факт, що не тільки концепт чернецтва, але й більшість християнського вчення були винайдені самими християнами. У мусульманській полемічній традиції ця ідея стане вагомим аргументом на користь того, що вчення ‘Іси було «змінене» чи «підмінене» після його смерті. Найвагомішу роль у цьому процесі мусульманські полеміст відводили саме «первосвященикам християн», або святим отцям церкви.

Надзвичайна роль кліру в формуванні та функціонуванні християнства була відображена в Корані як «Вони взяли своїх книжників та ченців за господ собі, окрім Аллаха» (ат-Тауба, 31). Тафсір ат-Табарі пояснює цей аят не як поклоніння книжникам та ченцям, однак як повне підкорення та сліпу віру в їхні постанови, що переважила віру у волю Аллаха і стала причиною відхилення християн від справжньої проповіді ‘Іси [al-Tabari 1405, *X, 113–115*]. Зокрема, можна процитувати один із хадісів пророка, що наводиться для пояснення цього аяту у тафсірі ат-Табарі:

«Від ‘Адіййа б. Хатима: “Якось я прийшов до Пророка, нехай благословить його Аллах та привітає, і в мене на шиї був золотий хрест. І сказав він (Пророк Мухаммад): “О ‘Адій! Скинь з шиї цього ідола”». І сказав (‘Адій): «Я зірвав його та наблизився до Пророка, що читав суру Бара’а. І він прочитав цей аят: “Вони взяли своїх книжників та ченців за господ собі, окрім Аллаха”». І сказав (‘Адій): «Я сказав: “О посланник Аллаха! Ми не поклоняємося їм (книжникам та ченцям)”. І сказав (пророк): “Хіба вони не забороняють те, що дозволив Аллах, і ви забороняєте це; і хіба вони не дозволяють те, що заборонив Аллах, і ви дозволяєте це так само?”». І сказав (‘Адій): «Я сказав: “Так, звичайно”. І сказав (пророк): “То це є ваше поклоніння (їм)”». [al-Tabari 1405, *X, 114*].

Аяти ан-Ніса’, 171 та ал-Ма’іда, 73 виявляють знайомство пророка Мухаммада з догматом Трійці. Два вислови: «وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ» та «لَّقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ» – чітко заперечують цей догмат та відносять його до політеїстичних вірувань.

Цікавим, однак дуже нечітким, є походження в Корані ідеї про те, що Марія, мати Ісуса, у християнському вченні так само отримала божественний статус, як і сам Ісус. Зокрема вже ал-Куртубі вказує на відсутність таких вірувань у християн у прямій формі. Однак він виводить їх непрямим чином із самих християнських догматів: християни надали Марії божественний статус вже тим, що сказали, що вона народила бога, а не людину. Відповідно, на думку ал-Куртубі, Марія не може бути нижчою статусом від того, кого вона народила [al-Qurtubi 1372, *XI, 105–106*]. У тлумаченні аяту Марйам, 34 ал-Куртубі також наводить пасаж, у якому така форма вірування у Трійцю приписується саме православним:

«…А потім сказав один із тих двох іншому: “Скажи свою думку про нього (‘Ісу)”. І той сказав: “Він є третій із трьох: Аллах є Богом, він є Богом та його мати (Марйам) є Богом”. І то є вірування тих з ал-’ісра’іліййа, хто є православні (*мулук ал-насара*)» [al-Qurtubi 1372, *XI, 106*].

У подальшій мусульманській полеміці із християнством важливе значення отримали також описи ‘Іси як «слова» Аллаха та «духа» від нього (كَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ – ан-Ніса’, 171). У самому Корані наявні лише загальні натяки на те, як саме необхідно розуміти ці вислови, як то у сурі Марйам, 35, де вказано, що Аллах творить все своїм словом «будь» (فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ). Саме ця інтерпретація, що найбільше відповідає іншим аятам про виключно людський та пророцький статус ‘Іси, і є домінуючою у мусульманській екзегетиці (ат-Табарі, ал-Куртубі, Ібн Касір). Таким чином, ‘Іса в Корані називається «Словом» у сенсі, що не передбачає жодної божественності, а лише його специфічний пророцький статус. Ці аяти, на думку мусульманських полемістів, були надіслані, щоб виправити помилкові християнські інтерпретації «Слова», унаслідок яких і відбулося викривлення справжньої релігії пророка ‘Іси та його образу. Наприклад, Ібн Таймійя, мусульманський богослов та факіг кінця XIII – початку XIV століть, вважав, що саме християнські інтерпретації «Слова» та «Духа» стали ключовим фактором, що сприяв виникненню численних розколів та сект у християнстві [Ibn Taymiyya 1999, *IV, 77*]. Ці розколи та конфлікти між християнськими сектами, на думку Ібн Таймійї, були відображені у Корані в аяті ал-Ма’іда, 14:

Ал-Ма'іда (5), 14	وَمِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَىٰ أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِّمَّا ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ ۚ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ	І від тих, хто кажуть: Ми – християни, – ми узяли заповіт. І вони забули частину того, про що їм було згадано. То ми розпалили між ними ворожнечу та ненависть до дня Воскресіння і повідомить їм Аллах про те, що вони робили!

Ат-Табарі у своєму тафсірі так само схиляється до того, щоб бачити у цьому аяті вказівку на запеклу ворожнечу між різними напрямками близькосхідного християнства – несторіанами, яковітами та православними [al-Tabari 1405, *VI, 160*]. Подібний натяк, на думку окремих тлумачників, також міститься у сурі Марйам, 34:

Марйам (19), 34	ذَٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ۚ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ	То є 'Іса син Марйам, по слову істини, в якому вони сумніваються.

Зокрема ал-Куртубі наводить версію, що дієслово *«йамтарӯна»* (يَمْتَرُونَ) у цьому аяті можна розуміти не тільки, як «вони сумніваються», а й як «вони сперечаються» або «розходяться в думках» (يختلفون) щодо пророка 'Іси. Таку інтерпретацією він підкріплює пасажем щодо природи розбіжностей християнських сект, який ми вже частково цитували вище:

«Згадав 'Абд ар-Раззак, сказавши: Повідомив нам Му'аммар від Катада про Його (Аллаха) вислів «ذَٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ۚ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ», сказавши: "Зібралися сини 'Ісра'іла і вийшли з них чотири групи. І кожна група висунула свого 'аліма. І розійшлись вони в думках щодо 'Іси після того, як він був вознесений [на небо]. І сказав один з них ('алімів): "Він є Бог, що спустився на землю і воскресив того, кого воскресив, та умертвив того, кого умертвив, а потім піднявся на небо". І то є думка яковітів (алйа'кубіййа). І сказали інших троє: "Ти збрехав". А потім двоє з цих трьох сказали третьому: "Скажи свою думку про нього ('Ісу)". І він сказав: "Він є сином Аллаха", а це є думка несторіан (ал-настурійййа). І сказали двоє: "Ти збрехав". А потім сказав один з тих двох іншому: "Скажи свою думку про нього ('Ісу)". І

той сказав: “Він є третій із трьох: Аллах є богом, він є Богом та його мати (Марйам) є Богом”. І то є думка тих з ал-’ісра’іліййа, хто є православні (*мулук ал-насара*). І сказав четвертий: “Ти збрехав, бо він (‘Іса) є рабом Аллаха, його посланником, духом та словом”, і то є думка мусульман. І були у кожного з тих чотирьох чоловіків послідовники, відповідно до того, що він сказав, і вони билися один з одним та врешті-решт мусульмани були переможені» [al-Qurtubi 1372, *XI, 106*].

Цей пасаж є прикладом спроб мусульманських екзегетів синтезувати в єдину систему різноманітні свічення про християн у Корані та практичні дані, отримані від аналізу навколишньої дійсності. У цьому уривку різні за змістом аяти, що містять інформацію про погляди християн, відображають переконання різних християнських сект та напрямків. Серед цих напрямків був також і той, що сповідував істинне вчення ‘Іси сина Марйам – чистий монотеїзм, і саме про нього, а не про усіх християн, у Корані на фоні загального критицизму наявні окремі позитивні «відгуки».

Необхідно зазначити, що у дослідників немає чіткої відповіді на питання про те, чи сам пророк Мухаммад мав уявлення про різницю між християнською ортодоксією та сектами. Видатний дослідник ісламу У. М. Уотт вважав, що головні критичні аргументи Корану спрямовані не проти християнства в цілому, а лише проти окремих сект, які пропагували «тритеїзм» [Watt 1967, *198–199*]. Однак, на нашу думку, справа полягає не стільки у тому, які секти стали джерелом інформації Мухаммада про християнство, скільки у специфіці світосприйняття самого пророка ісламу. Ситуація з розбратом серед християн, напевне, була йому добре відома, натомість християнські догмати, адекватне розуміння яких вимагало певної богословської підготовки, сприймалися ним у категоріях, близьких до його язичницького оточення. Саме тому коранічна критика в антихристиянській полемічній традиції збереглася (і навіть зміцнішала) і після того, як мусульманські богослови змогли ознайомитися із християнством із його власних джерел. Тобто догмати Трійці та Боговтілення у будь-якій їхній формі або навіть найбільш монотеїстичній інтерпретації залишилися для ісламської богословської традиції неприпустимим порушенням. Це дає підстави вважати, що оптимістичні прогнози М. Уотта щодо зближення християнства та ісламу че-

рез прояснення коранічних непорозумінь щодо християнських догматів [Watt 1967, *201*] не виправдалися. Так само аналіз осмислення християнства в ісламі впродовж століть показує, що формування світогляду віруючих відбувається на основі та у межах власної релігійної традиції, а не внаслідок її критичного осмислення та руйнування стереотипів.

Висновки

Таким чином, початки полемічного ставлення до християнства, що з'явилися в Корані у мекканський період, у мединських сурах отримали конкретну форму вираження у критиці догматів та церковної ієрархії. Аналіз полемічних аятів показує, що саме Коран став джерелом аргументів та відправною точкою у розвитку подальшої антихристиянської полеміки в ісламі: заперечення Трійці та звинувачення християн у порушенні монотеїстичних принципів; заперечення божественного статусу Ісуса як Сина Божого та ствердження його пророцької місії; звинувачення християн у приховуванні істини та самовільному застосуванні нововведень.

Якщо поглянути на християнську тематику у священній книзі мусульман у широкій перспективі, то стає очевидним, що Коран взагалі містить порівняно невелику кількість аятів про християн. Однак принциповість питань, які порушує його полеміка, стала базисом до повного ідеологічного розриву між християнством та ісламом. Заперечення християнських догматів, навіть у тій формі, в якій вони були представлені в коранічних аятах, утворило, якщо використати коранічну термінологію, такий собі «барзах», що ідейно розмежовує ці дві релігії та перешкоджає конструктивному богословському діалогу.

Практичні наслідки наявності в Корані цих аятів важко переоцінити. По-перше, вони окреслили загальну парадигму сприйняття християнства для багатьох поколінь мусульман, які отримували чітке уявлення про християнство, його доктрини та співвідношення з ісламом «а-пріорі», як частину своєї ісламської освіти, ще до того, як стикалися з ним у практичних ситуаціях. По-друге ж, ці полемічні аяти закріпили суперечності ісламу із християнством на рівні священної книги, тобто того, що не може бути предметом диспутів або змінене як застаріле та невідповідне сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

Al-Qur'an al-karim. Dimashq: Dar al-ma'rifa, *1420*.

Al-Qurtubi, Muhammad b. Ahmad. **Al-I'lam bi ma fi din al-nasara min al-fasad wa al-awham**. Al-Qahira, *1978*.

Al-Qurtubi, Muhammad b. Ahmad. **Al-Jami' li al-ahkam al-Qur'an (fi 20 al-ajza')**. Al-Qahira, *1372*.

Al-Tabari, Muhammad b. Jarir. **Jami' al-bayan 'an ta'wil 'ay al-Qur'an (fi 30 al-ajza').** Bayrut, *1405*.

Bell R., W. Montgomery Watt. **Bell's Introduction to the Qur'ān.** Edinburgh: Edinburgh U.P., *1970.*

Blachère R. **Introduction Au Coran.** 2. éd. Paris: Besson & Chantemerle, *1959*.

Charfi A. Christianity in the Qur'an commentary of Tabarī // **Islamo-Christiana.** *1980*. Vol. 6. p. 105–148.

Encyclopaedia of the Qur'ān. 6 volumes (ed. J. McAuliffe). Leiden: Brill, *2001*.

Ess, J. van. Islam and the other religions: Jesus in the Qur'an. Islamic perspectives // **Christianity and the world religions: paths of dialogue with Islam, Hinduism, and Buddhism** (ed. H. Küng and others). *1993*. p. 97–108.

Ibn Kathir al-Dimashqi, Ismail b. Amr. **Tafsir al-Qur'an al-Azim**. Bayrut, *1401*.

Ibn Taymiyya, Taqi al-Din. **Al-Jawab al-sahih liman baddala din al-masih.** Al-Riyad, *1999*.

Marshall D. Christianity in the Qur'ān // **Islamic interpretations of Christianity** (Ed. L. Ridgeon). Richmond: Curzon, *2001*. p. 3–30.

McAuliffe J. D. Christians in the Qur'an and Tafsir // **Muslim Perceptions of Other Religions: a Historical Survey** (ed. Waardenburg J. J.). New York: Oxford University Press, *1999*. p. 105–122.

McAuliffe J. D. **Qur'ānic Christians: an Analysis of Classical and Modern Exegesis**. Cambridge, *1991*.

Mourad S.A. Arabian Christianity between the Qur'ān and medieval Qur'ānic exegesis // **Arabische Christen – Christen in Arabien** (Detlev Kreikenbom, Franz-Christoph Muth, Jörn Thielmann (Hrsg.)). Frankfurt a.M.: Lang, *2007*.

Mourad S.A. From Hellenism to Christianity and Islam: the origin of the Palm Tree story concerning Mary and Pseudo-Matthew and the Qur'ān // **Oriens Christianus**. *2002*. Vol. 86. p. 206–216.

Nöldeke Th., Schwally F. **Geschichte Des Qorāns.** 2. aufl., bearb. Leipzig: Dieterich, *1909–1938*.

Parrinder G. **Jesus in the Qur'an.** London: Faber, *1965*.

Pearson J.D. Al-Kur'an // **Encyclopaedia of Islam**. *1986*. Vol. 5. p. 400–432.

Robinson N. **Christ in Islam and Christianity.** Albany: State University of New York Press, *1991*.

Watt W.M. **Muhammad in Mecca**. Edinburgh, *1988*.

Watt W.M. The Christianity criticized in the Qur'ān // **Muslim World**. *1967*. Vol. 57. p. 197–201.

Коран. Дослідження, переклад (фрагмент), коментарі В. С. Рибалкіна. Київ, *2002*.